

ББК 63.3(445)61

УДК 94(4-191.2)«1918/1939»:321.7

Олександр Сич

**Про роль імперської
спадщини для долі
демократії в країнах
Центрально-Східної
Європи в міжвоєнний
період**

Автор аналізує такий феномен як імперська спадщина і його вплив на долю демократії в країнах Центральної й Східної Європи в міжвоєнний період. Імперська спадщина в країнах цього регіону, створених внаслідок Першої світової війни, була успадкована ними в результаті розпаду Австро-Угорської, Германської й Російської імперій і являла собою специфічну політико-правову культуру, засновану на монархізмі, централізмі влади, твердому соціальному контролі, корпоративізмі, клерикалізмі, орієнтації на соціальну стабільність і порядок, негативному ставленні до нововведень, традиціоналізмі. Він доводить, що імперська спадщина була однією з головних причин, що обумовили еволюцію їхніх політичних систем від демократії до авторитарних диктатур у міжвоєнний період.

Ключові слова: країни Центрально-Східної Європи, імперська спадщина, демократія, еволюція політичної системи, авторитарні диктатури

Як відомо, в ХХ століття народи Центрально-Східної Європи ввійшли, фактично опинившись на периферії європейської цивілізації, яка тоді вже досягла рівня індустріального суспільства. Більшість народів

даного регіону впродовж століть були позбавлені власної державності, перебуваючи в складі більш потужних держав, зокрема Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій. Тому зрозуміло, що їхній суспільний розвиток визначався самим фактом перебування в складі імперій, а отже й відповідною політико-правовою культурою, яка ґрунтувалася на монархізмі, централізмі в управлінні, жорсткому соціальному контролі, корпоративності (особливо в офіцерському та чиновницькому середовищі), значному впливі церкви та елементах станової ієрархії. Менталітету населення були притаманні такі риси, як орієнтація на соціальну стабільність та порядок, негативне ставлення до яких-небудь нововведень, схильність до суворого дотримання традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету.

Після Першої світової війни народи розглядуваного регіону (хоча й не всі) здобули право на створення національної державності. Виникли чи були відтворені 8 нових незалежних держав (або 10, якщо рахувати Австрію та Угорщину). Зрозуміло, що одразу ж постало питання й про суспільно-політичний устрій новостворених держав. Вибір був зроблений на користь західної, тобто ліберально-демократичної, моделі такого устрою.

Це пояснюється, на наш погляд, принаймні трьома обставинами. По-перше, даний вибір значною, а можливо, й вирішальною мірою визначався головним підсумком Першої світової, а саме: перемогою держав Антанти та США; іншими словами, мало місце, так би мовити, „рівняння на переможців”. По-друге, представники місцевої, в першу чергу, інтелектуальної еліти, які власне й очолювали національно-визвольні рухи народів даного регіону, дотримувалися прозахідної, ліберально-демократичної орієнтації. Згадати хоча б першого президента Чехословацької республіки Томаша Масарика, який свого часу сприйняв домінуючі в Америці, але неприйнятні в Австро-Угорщині цінності лібералізму. Як відомо, в його житті й діяльності орієнтація на Захід, прихильність західним цінностям і культурі в їх англо-американському варіанті грали першорядну роль, й, можна сказати, стали суттєвим чинником, який визначав міжвоєнну історію Чехословаччини, суспільно-політичний розвиток якої проходив на засадах демократії, з визнанням пріоритетності західних впливів¹.

По-третє, і політичну карту Центральної та Східної Європи, і долю її народів визначали під час роботи Паризької мирної конференції переможці в Першій світовій. Зрозуміло, що даючи „санкцію” на створення нових держав та їхнє міжнародно-правове визнання, провідні західні держави переслідували власні цілі, прагнучи до зміцнення власного політичного впливу в центрально-східноєвропейському регіоні. При цьому вважали для себе важливим швидко ліквідацію спадщини авторитарних імперій і форсування процесів демократизації у новостворених державах. Тому, розробляючи умови мирного післявоєнного устрою, вони відверто задекларували свою зацікавленість у просуванні демократії та прискореному становленні представницьких режимів у Центрально-Східній Європі. Іншими словами, із наданням і визнанням національної державності народам даного регіону була недвозначно запропонована й *модель суспільно-політичної системи західного зразка*. Її прийняття та запровадження в молодих країнах Центральної та Східної Європи дійсно створювало умови для початку чи прискорення (залежно від країни) процесу модернізації соціально-економічних відносин, політичної культури, духовного життя на засадах ліберальної демократії.

І справді у перші післявоєнні роки ситуація в країнах даного регіону істотно змінилася: до влади прийшли сили, що орієнтувалися на проведення реформ, спрямованих на розбудову ліберально-демократичної держави та індустріального суспільства (націонал-ліберали у Румунії, Демократична партія в Сербії, Партія „Народової демократії” в Польщі, група „Град” у Чехословаччині). Ініціатива у внутрішньополітичному житті перейшла до буржуазно-демократичних партій, які раніше не мали широкої соціальної бази в суспільстві. Причиною їх, на перший погляд, неочікуваного лідерства була не тільки підтримка з боку впливових політичних кіл Заходу (загалом зрозуміла), але й вдале поєднання в їхній діяльності готовності до зламу старих державних структур, дискредитованих у роки війни, та ліберально-демократичних програмних настанов з ідеями національного відродження. Демократизація суспільно-політичного життя мала місце в усіх країнах, які переживали період національно-державної консолідації, хоча і різною мірою.

Найбільш послідовно демократичні перетворення були проведені в Польщі та Чехословаччині. Відродження польської державності відбувалося на демократичних принципах. Згідно з так званою „березневою” Конституцією (прийнята 17 березня 1921 р.) країна ставала республікою, верховна влада в якій належить народу. Конституція закріплювала лад парламентської демократії, проголошувала основні демократичні принципи: свободу особи, рівність всіх громадян країни, незалежно від походження, національності, раси або релігії тощо. Вибори до парламенту були загальними, рівними, прямими, пропорційними при таємному голосуванні. Уряд був підзвітним парламенту (сейму), який обирав і главу держави – президента. Сейм, наділений основними повноваженнями у законодавчій і контрольній сферах, мав право зміни уряду і окремих міністрів.

У лютому 1920 р. була прийнята конституція Чехословацької республіки, котра юридично закріпила республіканський лад, демократичну політичну систему, принцип поділу вищої влади на три гілки, верховенство права. Конституція проголошувала рівність громадян незалежно від походження, мови, раси, віросповідання, національності, недоторканність особи, помешкання, таємницю листування, свободу союзів, зборів, друку, слова тощо. Вибори до парламенту (двопалатні Національні збори) здійснювалися на основі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права. Характерно, що навіть преамбула конституції 1920 р. копіювала початок Конституції США 1787 р., розпочинаючись словами: „Ми, Чехословацький народ...”. Процес формування демократичної державності здобув широку підтримку в суспільстві, в тому числі з боку соціалістичних партій, які, скориставшись демократичними процедурами, переконливо перемогли на муніципальних виборах у червні 1919 р., а соціал-демократ В. Тусар очолив перший уряд.

В інших країнах Центральної та Східної Європи демократичні перетворення мали не такий радикальний характер. У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців демократичні зміни торкнулися переважно сфери виборчого права, а також привели до формального закріплення громадянських прав і свобод, ліквідації архаїчних форм судового процесу. Проте в цих країнах монархічна форма правління

збереглася, а партії та рухи ліберально-демократичної орієнтації займали доволі помірковані позиції.

Але оцінюючи ситуацію в цілому, зазначимо, що, хоча процес демократизації привів до суттєвих змін у суспільно-політичному житті центрально- та східноєвропейських країн, однак кардинально не змінив притаманну їх населенню політичну культуру, норми соціальної поведінки та традиції (виняток становила Чехословаччина, та й то із застереженнями). При всій важливості конституційного закріплення громадянських прав і свобод, багатопартійності та парламентаризму, слід визнати, що само по собі це не могло ліквідувати авторитарну політичну культуру традиційного суспільства, яка складалася в даному регіоні століттями. Відсутність глибоких передумов для виникнення ліберально-демократичної ідеології робила процес демократизації поверховим, нестійким. До того ж буржуазно-демократичні партії не змогли забезпечити собі реальну й широку підтримку народу. Як виявилось, післявоєнна політизація народних мас здебільшого мала імпульсивно-емоційний характер, будучи зумовленою скоріше загальною ейфорією, яка супроводжувала злам попередньої державності та здобуття незалежності, ніж усвідомленою готовністю до копіткої, щоденної праці заради розбудови нової суспільно-політичної системи, що вимагало зовсім іншого рівня громадянської відповідальності. Широкі верстви населення, як і раніше, були психологічно не готовими до активної участі в суспільно-політичному житті в рамках стабільної конституційно-правової системи.

Демократизація суспільно-політичного життя могла б бути успішнішою, а отже, здобути більш суттєву підтримку населення, якби вона підкріплювалася відчутними досягненнями в соціально-економічній царині.

Спершу здавалося, що це вповні реальна перспектива, адже прихід до влади буржуазно-демократичних сил спричинив початок широкомасштабних внутрішніх реформ, які були спрямовані на проведення аграрних перетворень, будівництво чи технічне переобладнання підприємств машинобудівної, добувної, переробної, текстильної промисловості, розвиток банківсько-фінансової сфери, посилення державного регулювання трудових відносин і т. п.

Однак, незважаючи на певні успіхи першої хвилі реформ, за великим рахунком, плани пришвидшеної модернізації центрально-східноєвропейського регіону за західним зразком не були виконані. Переважна частка населення не змогла швидко призвичаїтися до динамічних змін і суперечливих проявів процесу модернізації, що, в свою чергу, не лише вповільнювало темпи реформ, але й суттєво знижувало їх реальний економічний ефект, збільшувало державні витрати на їх проведення, породжувало соціальну напругу в суспільстві. Тому не дивно, що через деякий час така пришвидшена, спрямована на злам самих устоїв суспільства модернізація, яка проводилася «згори» досить вузьким колом представників буржуазно-демократичної еліти, почала стикатися з постійно зростаючим опором традиційних верств населення.

Ще одним чинником, який, на наш погляд, фатально позначився на долі демократії в країнах Центральної та Східної Європи після Першої світової, став націоналізм.

Як відомо, спершу ідея націоналізму була прапором об'єднавчих, визвольних, демократичних рухів і здобула підтримку широких мас, обґрунтовуючи суверенітет народу та право всіх народів самим визначати власну долю, сприяючи створенню потужних національних держав. Але вже з середини, а особливо з кінця XIX ст. прогресивний потенціал цього феномену, принаймні в Європі, був вичерпаний, він втратив свою демократичну основу і навіть став однією з причин Першої світової війни.

Як не дивно, але націоналізм, здавалося б, остаточно дискредитований під час війни, швидко відродився в нових суверенних державах. Лідери національних рухів, прийшовши до влади, всіляко підкреслювали мовні й культурні відмінності, роздмухували „історичні образи”, завдані їхній нації іншими народами, нехтували традиційними зв'язками та економічними інтересами, висували претензії до сусідів. Встановлені ними режими в новостворених або реорганізованих державах Центрально-Східної Європи, писав відомий британський історик Ерік Хобсбаум, „тяжили до націоналізму, почасти через незадоволення політикою іноземних держав, програмами війнами чи прогнилими імперіями, почасти від того, що роз-

махування національним прапором обіцяло владі легітимність і популярність²². Він також справедливо відмітив, що вільсонівська система післявоєнного устрою продемонструвала, що націоналізм малих націй виявився таким же нетерпимим і агресивним, як і те, що Ленін назвав «великодержавним шовінізмом», а «національна ідея» в тому вигляді, як її формулювали її офіційні речники, не обов'язково співпадала з дійсною самоідентифікацією народу, якого вона начебто торкалася: наприклад, не всі поляки прагнули перебратися в межі відродженої Польщі, багато словенців вважали б за краще залишитися у складі Австрії тощо³.

Таким чином, майже кожна з новостворених держав відтворювала, нібито в мініатюрі, ту імперію, в складі якої раніше перебували її народи, тобто включала етнічні меншини, як правило, незадоволені своїм статусом у цих нових державах, уряди яких відмовили їм у праві на самовизначення, реалізувавши його тільки для своїх народів. Більше того, становище етнічних меншин у новоутворених державах у чомусь навіть погіршилось. Сталося це тому, що претендентами на спадок колишніх імперій виступили націоналістично налаштовані лідери національно-визвольних рухів, яких схильні були підтримувати й яким недалекоглядно потурали керівники Антанти, розраховуючи на їх антибільшовицькі позиції.

У результаті такого, часто довільного, національно-державного розмежування в Європі виникли райони з компактним проживанням етнічних меншин – німців у Польщі та Чехословаччині, угорців – у Чехословаччині, Румунії та майбутній Югославії, українців і білорусів у Польщі. Так, понад 2,5 млн. власне етнічних мадяр, які складали четверту частину всього угорського населення, опинилися в складі сусідніх держав. Мабуть відчуваючи, що незабаром це може стати джерелом гострих конфліктів, „архітектори” нової Європи намагалися запобігти їхньому виникненню, включивши в мирні договори спеціальні статті щодо становища й прав етнічних меншин. У Черчілль свідчив: „Необхідно додати, що в усі договори стосовно кордонів нових держав були внесені точні й докладні установаження, що мали за мету захистити національні меншини, забезпечити їм справедливе ставлення

й надати їм повне рівноправ'я"⁷⁴. Але, як показав вже найближчий час, цього виявилось недостатньо, бо націоналістичні уряди цих держав а рїогї не могли дотримуватися демократичної політики щодо меншин.

Так, згідно з офіційними даними, які явно завищували відносну перевагу поляків, у 1921 р. українці складали 14% усього населення країни, білоруси - 4%, німці - 4%, євреї - 8%. Але керманічі відновленої Польської держави не приховували, що вона створювалася як держава саме польської нації й саме для неї, а не для німців, українців та євреїв, які опинилися в її складі. У 1919 р. Станіслав Грабський (тоді голова комісії в закордонних справах Сейму, пізніше міністр культури), відбиваючи погляди націонал-демократів, висловився таким чином: „Ми хочемо заснувати наші відносини на любові, але існує один тип любові для співвітчизників, а інший – для чужинців. Відсоток останніх у нашому населенні є явно занадто високий... Іноземні елементи повинні будуть подумати, чи не буде їм краще забратися геть! Польська земля для поляків!”⁷⁵. І хоча в Парижі представників відновленої Польщі зобов'язали підписати спеціальний договір, що гарантував права її меншин, польська влада його по суті ніколи не дотримувалася, взявши курс на їхню асиміляцію у формі полонізації (а на своїх східних теренах вдалася фактично до суцільної полонізації). У Західній Україні та Білорусії школи ставали переважно польськими, незважаючи на формально двомовний статус, діяльність білоруських і українських культурних організацій всіляко обмежувалася, закривалися українські та білоруські православні церкви, в 1930-ті рр. робилися спроби, часом силові, повернути православне населення цих областей до римо- чи греко-католицизму. Обіцяний Польщею Український університет заради схвалення союзників, коли вона хотіла отримати мандат на Східну Галичину, загарбаний нею, так і не був відкритий, більше того, існуючі на той час українські кафедри у Львівському університеті були закриті. Така недалекоглядна політика привела до появи консолідованої, різко антипольської білоруської та ще більшою мірою української опозиції, яка, в свою чергу, також набула націоналістичного характеру. Польська влада відповіла жорстокими репресіями

проти білоруських та українських націоналістичних і соціал-революційних рухів. Характерно, що в міжвоєнний період у національному складі еміграції з Польщі переважали якраз представники етнічних груп, яких виїжджало помітно більше, ніж поляків, і, зрозуміло, не від доброго життя. Вже на середину 1920-х рр. з приєднаних до Польщі за Версальським договором пруських земель виїхало понад 700 тис. етнічних німців.

На думку вже згаданого Е. Хобсбаума, „не було жодних історичних прецедентів або логіки в комбінаціях з Чехословаччиною та Югославією, створення яких було результатом націоналістичної ідеології”, а тому „всі ці політичні шлюбні мимоволі виявилися не дуже міцними”⁶.

Справді, відносини між народами, що увійшли до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), увесь міжвоєнний період залишалися напруженими й навіть ворожими, а управління сербів, які посіли ключові посади в державі, викликало постійну незадоволеність з боку тих же хорватів і словенців. Хорватське населення не отримало навіть тих прав, які воно мало в Австро-Угорщині, а македонці та албанці взагалі не могли користуватися своєю рідною мовою в державних закладах, школах, пресі. У несербських областях не було яких-небудь органів місцевого самоврядування. У 1921-1928 рр. загострився конфлікт між сербами й хорватами щодо принципу, на якому мала бути побудована країна: перші обстоювали принцип централізму, другі – федералізму⁷. Під час політичної боротьби сербська влада вдалася до більш жорстких дій, а саме до арешту лідера хорватської опозиції Степана Радича та розпуску Хорватської селянської партії. Про гостроту національних суперечок свідчить той факт, що в стінах парламенту сербський націоналіст убив двох депутатів-хорватів і смертельно поранив Радича. Обурені хорватські депутати залишили законодавчий орган, вимагаючи запровадження федеральної системи, в якій Хорватія не буде більше під контролем Белграду. Зрозуміло, що вимоги хорватів були неприйнятними для сербів. Відомий вчений-балканіст і громадський діяч Р. У. Сетон-Уотсон, що допомагав в створенні цієї держави, був настільки пригнічений станом справ, що писав своєму другові в 1928 році: „Я особисто схилиюся до

думки... залишити сербів і хорватів варитися у власному соку! Думаю, що й ті, й інші з'їхали з глузду й далі свого носа не бачать"⁸. Skorиставшись десятиріччям чвар і суперечок між сербами та хорватами, король Олександр відмінив конституцію й проголосив по суті королівську диктатуру, а потім змінив назву країни на „Королівство Югославія”. Але це не припинило міжнаціональної боротьби. Король помилився, вважаючи, що може створити своїм указом новий, югославський націоналізм, який би об'єднав народи країни⁹. Показово, що й сам Олександр був вбитий македонським націоналістом-терористом у 1934 р. під час візиту до Франції.

Навіть Чехословаччина, яка була, на думку Хобсбаума, „єдиною справжньою демократією в Східній і Центральній Європі” (тут навіть компартія діяла легально впродовж всіх років республіки, маючи суттєву підтримку серед чеських робітників і словацьких і українських селян), не змогла уникнути небезпеки націоналізму. Справді, ця країна, по суті, також була сукупністю меншин на чолі з чехами, де навіть словаки відчували себе не дуже затишно. Характерно, що, наприклад, нова столиця Словаччини - Братислава – спершу була населена не словаками, а переважно німцями та угорцями, та й у самій Словаччині етнічні меншини складала в 1930 р. майже третину населення¹⁰. Правда, слід зазначити, що порівняно з іншими політичними режимами розглядуваного регіону чехи докладали доволі серйозних зусиль у 1920-ті рр., щоби забезпечити національні права своїх меншин, тому деякі з них навіть мали власні партії й були представлені в парламенті та уряді. Конституція, виходячи з принципу єдиної «чехословацької нації», декларувала захист прав національних меншин, однак розумілось це лише як культурно-мовна рівноправність. Але й тут давався взнаки чеський націоналізм, яким зловживали політики в Празі.

Протягом усього міжвоєнного періоду фактично не вщухали суперечки між чехами й словаками щодо форми устрою держави та концепції „чехословацької нації”. Перемога прихильників концепції «чехо-словакізму» привела до офіційного домінування ідеї культурної, етнічної, історичної спільності чеського та словацького народів. Етнічний чехословакізм був також закріплений у преамбулі конституції

1920 р. („Ми, Чехословацький народ”) та у законах про „чехословацьку мову”. Словацькими націоналістами це було сприйнято як загроза самотнім традиціям словацького етносу, як порушення принципу рівноправ'я націй у складі федеративної держави. Реальне життя та протести словацької опозиції доволі швидко змусили модифікувати закони щодо використання цієї неіснуючої мови, і в офіційних документах відтепер передбачалося використання її в двох варіантах: „словацький варіант” і „чеський варіант”.

Прихильники етнічного чехословакізму, які розглядали чехів і словаків як один народ – історично, але тимчасово розділений, а тому приречений об'єднатися, були в абсолютній меншості в Словаччині, хоча мали неабиякий політичний вплив. Представники ж словацької спільноти твердили, що поняття „чехословацька нація” є не більше, ніж димовою завісою для централізації управління країною, де домінують чехи¹¹. Після 1918 р. посилювалася міграція чеського населення в Словаччину, де у 1930 р. вже проживало близько 121 тис. чехів, і хоча вони складали лише 3,7% населення в словацьких землях, їх вплив на суспільне, культурне та економічне життя був набагато більшим, адже вони приїжджали як службовці, вчителі, солдати, поліцейські, залізничники, поштові робітники, підприємці та торговці¹², які відіграли важливу роль у розвитку місцевої промисловості та інфраструктури, органів управління та освіти. Важливість чеської допомоги в післявоєнний період для розбудови та консолідації державних інститутів у Словаччині була очевидною й взагалі загальноновизнаною, але стала проблемою, яка занепокоїла словаків, коли виявилось, що вона стала також знаряддям для запровадження концепції унітарної, централізованої держави.

Взагалі „празький централізм” певною мірою можна зрозуміти: він був почасти спадщиною політичного життя в монархії Габсбургів, почасти бажанням „твердої руки” після революційних заворушень у Європі в 1918 - 1919 рр., а почасти результатом етнополітичної ситуації в новоствореній державі. Ледь прихована опозиція німецької та угорської меншин як під час, так і після створення Чехословаччини викликала серйозні побоювання в можливості запровадження територіальної автономії на основі етнічного принципу. Централізований

устрій Чехословацької республіки значною мірою визначався існуванням великої німецької меншини в Судетській області (понад 3 млн. чол.), лояльність якої була вельми сумнівною.

Самецим пояснюється вперта прихильність чеської політичної еліти до концепції „чехословацької нації” та ідеї унітарної держави. У Празі розуміли, що без словаків чехи складають тільки 49% усього населення¹³. Але якщо ця концепція сприймалася з певним розумінням під час Першої світової війни та після її закінчення, коли мова йшла про створення, конституювання та міжнародне визнання Чехословацької держави, то потім вона не відповідала реальному становищу, а головне - почуттям і переконанням більшості словаків, які недвозначно хотіли того, чого раніше були позбавлені: можливості бути словаками, що вони розглядали як одне з основних досягнень свого неочікуваного визволення з-під угорського панування внаслідок Першої світової війни¹⁴.

Більше того, пробуджена, а тому чутлива національна свідомість словаків була уражена відмовою Праги надати їм обіцяну автономію. Справа в тому, що в 1918 р., коли ще тривала світова війна, Масарик від імені Чеської національної ради спромігся організувати в США підписання т. зв. Піттсбурзької угоди, де йшлося про майбутнє об'єднання чеських і словацьких земель в єдиній державі в обмін на обіцянку, що Словаччина отримає в ній автономію. До речі, подібний же документ (т. зв. Філадельфійська угода) був підписаний Масариком і лідером американських русинів, в якому обіцялась автономія для населення Закарпаття¹⁵. Але спроби словаків здобути автономію в 1920-х рр. виявилися марними, і проблема реальної автономії для Словаччини залишалася відкритою до 1938 р.¹⁶ Мабуть тому американський посол Льюїс Ейнштейн назвав Словаччину „Чеською Ірландією”¹⁷.

Населення Закарпатської України також ніколи не отримало обіцяного самоуправління. Ставлення чеських правлячих кіл до їхніх національних прагнень ілюструють категоричні слова Едуарда Бенеша: „Доля Підкарпатської Русі вирішена на цілі сторіччя і вирішена вона остаточно... Чехословаччина ніколи не віддасть цієї землі”.

Таким чином, навіть Чехословаччина, яка, повторимо ще раз, не без підстав вважалася зразком демократії в Центральній

і Східній Європі, в 1930-ті роки „не змогла більше утримувати разом чехів, словаків, німців, угорців і українців”¹⁸.

У Румунії в 1930 р. національно-етнічні меншини склали 28% населення. Незважаючи на відповідні статті конституції та закон про національності (1924 р.), румунська влада також мала доволі серйозні проблеми зі своїми етнічними групами, особливо угорською, яка, будучи незадоволеною проведенням земельної реформи в Трансильванії, законами про освіту та ін., протягом 1920 – 1940 рр. подала 47 скарг до Ліги Націй¹⁹.

Отже, можна зробити висновок, що генетична, так би мовити, несумісність демократії й націоналізму, стала одним із важливих чинників, який зумовив еволюцію політичного ладу в центрально-східноєвропейських країнах у бік встановлення авторитарних диктатур, що неминуче супроводжувалося згортанням демократії та демонтажем багатопартійних парламентських систем. А це, в свою чергу, докорінно змінило не тільки характер політичного розвитку країн регіону, але й призвело до остаточного згортання модернізаційних реформ, розпочатих після війни 1914 – 1918 рр. Опорою цих диктатур були військові та монархічні кола, а також церква та державна бюрократія, тобто консервативні сили традиційного суспільства, які в недалекому імперському минулому посідали домінуюче становище в суспільстві й, зрозуміло, хотіли повернути собі колишні позиції й вплив.

Проте, слід визнати, що встановлені диктаторські режими знайшли й достатньо широку суспільну підтримку. З поступовою стабілізацією суспільно-політичного життя після бурхливих подій перших післявоєнних років, з одного боку, та зростанням соціально-економічних проблем внаслідок проведення реформ, які вели до зламу усталених форм існування, з другого, в масах народжувалося бажання повернутися до звичного укладу життя, побачити на чолі держави «сильну людину», здатну навести лад і приборкати реформаторський запал політиків прозахідної орієнтації.

Імперська спадщина продовжувала визначати масову психологію. Для більшої частини населення більш близькими й зрозумілими були патріархальні моральні цінності й гасла націоналістів з їхнім розумінням народу як позакласової спільноти,

ніж запозичені, привнесені ззовні ліберально-демократичні ідеї з такими поняттями, як громадянська відповідальність, свобода індивідуального вибору тощо. Саме така, успадкована від імперських часів суспільно-політична орієнтація має і стала важливою причиною слабкості демократичних інститутів і відповідно швидкого посилення авторитарних тенденцій у політичному житті країн Центральної та Східної Європи.

Також показово, що до відходу від демократичних методів управління виявилася уповні готовою й правляча еліта цих країн, про що свідчить хоча б та легкість, з якою навіть уряди, створені буржуазно-ліберальними партіями, вдавалися до жорстких, репресивних засобів реалізації тих або інших політичних завдань.

Першими на шлях створення авторитарних структур державної влади встали Польща та Угорщина. В Польщі вже в 1918 р. паралельно з інститутом уряду було введено посаду «начальника держави» з великими повноваженнями. Обраний на цю посаду Ю. Пілсудський відкрито претендував на роль національного лідера, що стоїть над партіями, урядом, парламентом.

Таку саму велику роль набув особистісний фактор у становленні владних структур в Угорщині. З огляду на позицію країн Антанти, адмірал Хорті санкціонував оформлення конституційної парламентської системи на багатопартійній основі. Але вибори до Національних зборів у січні 1920 р. (які, до речі, висловилися за збереження королівського правління) проходили в обстановці відкритого терору проти євреїв, соціал-демократів, членів профспілок і взагалі всіх, кого підозрювали в симпатіях до комуністів, соціалізму чи в опорі поверненню консерваторів до влади²⁰. Тому парламент аж ніяк не представляв населення всієї країни, проте майже одностайно в 1920 р. обрав Хорті регентом – правителем Угорського Королівства, який отримав право скликання та розпуску парламенту, право законодавчої ініціативи, посаду головнокомандувача армії. До жовтня 1944 р. він управляв, за висловом Е. Хобсбаума, „авторитарною державою, що залишилася парламентською (але не демократичною) в колишньому олігархічному дусі вісімнадцятого століття”²¹.

Потяг консервативних сил до відновлення традиційних політичних структур і авторитарного правління продемонстрував державний переворот 9 червня 1923 р. у

Болгарії, коли уряд лідера БЗНС А. Стамболійського було скинуто, до влади прийшла політична група „Народний зговір” під керівництвом О. Цанкова, яка спиралася на підтримку армії кіл і царя Бориса III (загинули тисячі членів БЗНС і сам Стамболійський). У грудні 1924 р. в Албанії відбулося насильницьке повалення (за допомогою югославських військ) уряду Фан Нолі, який запропонував програму буржуазно-демократичних перетворень. Проголошення країни республікою було тимчасовим і мало суто декоративний характер, демократичний рух був повністю придушений. Жорстокий й рішучий Ахмед Зогу примусив конституційну асамблею проголосити Албанію „демократичним, парламентським і спадковим королівством”, ставши 1 вересня 1928 р. королем Зогу I²².

Коли ж у середині та другій половині 1920-х рр. став очевидним фактичний провал спроб буржуазно-демократичних урядів здійснити низку внутрішніх реформ модернізаційного характеру, активізація консервативних і націоналістичних сил у політичному житті центрально- та східноєвропейських країн спричинила нову серію державних переворотів, яким дав старт 1926 р.

У травні 1926 р. в Польщі відбувся військовий переворот під керівництвом Ю. Пілсудського. І хоча в бойових діях на вулицях Варшави загинуло 300 чол. і близько тисячі було поранено, збройна акція Пілсудського проти непопулярного уряду отримала підтримку значної частини населення. Зосередивши у своїх руках контроль над армією та державною бюрократією, Пілсудський фактично сформував систему військово-авторитарної диктатури. При збереженні деяких зовнішніх атрибутів демократичної державності в Польщі був запроваджений режим санації – «загального оздоровлення», який передбачав обмеження багатопартійності й парламентаризму. У серпні 1926 р. були внесені поправки до Конституції, які зменшували повноваження сейму та сенату, але розширювали прерогативи президента, включаючи надання йому права у перерві між сесіями і виборами сейму видавати укази, що мали силу закону.

Також у 1926 р. відбувся державний переворот у Литві, в результаті якого прем'єр-міністром став А. Вольдемарас – член Союзу литовських націоналістів (паутінінків). В Угорщині у

1926 р. було скасовано загальне виборче право, відновлено верхню палату парламенту, куди увійшли представники генералітету та бюрократії.

В інших країнах даного регіону авторитарні диктатури, що встановилися наприкінці 1920-х – в 1930-х рр., мали більш традиційний характер і, так би мовити, монархічну оболонку. Так, як вже згадувалося, у Королівстві сербів, хорватів і словенців 6 січня 1929 р. відбувся державний переворот, на чолі якого стояв сам король Олександр Карагеоргієвич, в результаті якого парламент було розпущено, Відовданську конституцію скасовано, всі політичні партії заборонено, а головою уряду призначено генерала П. Златковича.

У Румунії наростання авторитарних тенденцій було пов'язано зі вступом на престол у 1930 р. Кароля II, який спирався на націонал-цараністську партію (колишніх аграрників, які зробили ідеологічний дрейф у бік жорсткого націоналізму та антилібералізму) та воєнізовані формування „Залізної гвардії”, яка отримувала королівські субсидії. Остання організація дотримувалася відверто профашистських, антиліберальних, антисемітських, антикомуністичних і – що показово! – антизахідних поглядів, а в своїй діяльності свідомо вдавалася до практики політичних вбивств, серед багатьох жертв яких був і лідер Ліберальної партії, прем'єр-міністр Йон Дука, а згодом ще одний прем'єр А. Келінеску²³. Тривожним явищем було зростання суспільної підтримки „Залізної гвардії”, яка на виборах 1937 р. отримала близько 16% голосів виборців, ставши третьою політичною силою в парламенті²⁴. Впродовж 1930-х рр. Кароль II активно сприяв дезінтеграції традиційних політичних партій, нацьковуючи партійних лідерів один проти одного та водночас посилюючи свою владу²⁵. Незважаючи на перемогу Націонал-цараністської партії на виборах 1937 р., він всупереч правилам відмовився доручити її лідеру Маніу сформувати уряд, призначивши прем'єром лідера профашистської Націонал-християнської партії. У 1938 р. Кароль II остаточно ліквідував залишки парламентської системи: було скасовано Конституцію 1923 р., розпущено парламент, політичні партії замінені Фронтом національного відродження. У лютому 1938 р. Румунія отримала нову конституцію, в якій статті

про демократичні та громадянські свободи замінювалися розпливчастою статтею про „гарантії прав і свобод у рамках закону”, запроваджувалася смертна кара, ліквідовувався розподіл влади, а вся повнота влади зосереджувалась в руках короля та його камарильї.

У Латвії в травні 1934 р. кліка Ульманіса встановила фактично профашистську диктатуру, заборонивши всі політичні партії та їхні друковані органи, розігнала сейм, розгромила робітничі організації та профспілки, спортивні та культурні товариства тощо. Так що в 1940 р. Радянський Союз приєднав – чи, якщо комусь більше подобається, окупував – не демократичні держави, якими вони подаються у сучасних підручниках з історії країн Балтії, а держави, де парламенти були розігнані, сотні людей було кинуте до в'язниць, тисячі емігрували, щоби уникнути політичних переслідувань з боку тодішніх антидемократичних диктаторських режимів, які спиралися на місцеві фашистські організації, орієнтовані на нацистську Німеччину. Сьогодні мало хто пам'ятає (чи не хоче згадувати?), що в середині 1930-х рр. західні країни де-факто запровадили морську блокаду трьох балтійських держав через повне придушення місцевими режимами демократичних свобод.

І тільки у Чехословаччині в міжвоєнний період провідні політичні сили країни змогли захистити основи демократичного ладу, але й там до кінця 20-х рр. спостерігалось посилення авторитарних тенденцій і націоналістичних сил. Про це свідчили неухильний спад впливу Національно-демократичної партії (НДП), котра протягом тривалого часу була провідною партією ліберального напрямку; розширення повноважень президента згідно конституційної реформи 1927 р.; активізація націоналістичних рухів (Словацької народної партії А. Глінки, Судето-німецької партії К. Генлейна, словацької „Родобрани”, яка відкрито підтримувала італійський фашизм). Прихильники авторитарного розвитку країни стали на шлях сепаратизму та почали орієнтуватися на Німеччину. Прикладом можуть слугувати дії словацької політичної еліти, авторитарні тенденції в політиці якої мали місце ще в 1920-х рр. Ці тенденції, так би мовити, «вийшли на поверхню» після проголошення «незалежної» Словацької держави в 1939 р.

За своїм формальним нормативно-правовим змістом політична система Словацької республіки відповідала демократичним принципам організації державного управління, а саме: конституція передбачала посаду президента, визначала порядок роботи парламенту, підконтрольного йому уряду, декларувала громадянські права та свободи. Але на практиці відбувалася послідовна розбудова авторитарного режиму, в умовах якого виконавча влада домінувала над законодавчою, панував диктат держави над суспільством, зазнавала переслідувань політична опозиція²⁶.

Таким чином, після Першої світової війни деякі народи Центральної та Східної Європи, здобувши власну державність, отримали історичний шанс перейти до розбудови демократичного суспільства за зразком провідних країн Західної Європи та Північної Америки. Однак проведена – переважно завдяки тиску ззовні – демократизація суспільно-політичного ладу виявилася доволі формальною й поверховою. Фактично більшість населення її не сприйняла чи, радше, не була до неї готовою, перебуваючи в полоні традиційних уявлень і стереотипів, успадкованих від імперського минулого. Запровадженню демократії серйозно завадив і націоналізм, на який „захворіли” правлячі еліти центрально-східноєвропейських країн, не розуміючи, що в ХХ ст. це явище за своєю сутністю не сумісне із справжньою демократією. У підсумку, ці, за визначенням У. Черчілля, „високонаціоналістичні держави”²⁷, як і раніше, залишалися фактично „периферійними” країнами Європи.

А порівняно швидка еволюція політичного ладу в країнах Центрально-Східної Європи – від демократії до авторитаризму – була, на наш погляд, значною мірою „запрограмована” імперською спадщиною, яка давалася взнаки протягом всього міжвоєнного періоду в суспільній свідомості, соціальній психології, політичній практиці, національній політиці.

Разом із тим це не значить, що перший досвід демократизації суспільно-політичного життя нічого не дав народам центральноєвропейського регіону. Хай і нетривале перебування в умовах демократичної системи започаткувало процес формування засад сучасного громадянського суспільства, а встановлені консервативними силами авторитарні дикта-

тури не змогли повністю відновити традиційне суспільство та розв'язати назрілі проблеми поготів. Більше того, деякі з них втягнули свої країни в Другу світову війну на боці держав фашистського блоку, поставивши їх таким чином на грань національної катастрофи.

Примітки:

¹ The spirit of Tomash G. Masarik (1850- 1937): An antology / Ed. by Kovtun G. – L., 1990. – P.13.

² Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914 – 1991). – М., 2004. – С.126.

³ Hobsbawm E. J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality. 2nd ed. - Cambridge, 1992. – P.134.

⁴ Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М., 2004. -С.284.

⁵ Цит. за: Blanke R. Orphans of Versaille. – Lexington, 1993. - P.63-64.

⁶ Хобсбаум Э. Указ. соч. - С.43-44.

⁷ Shoemaker M. W. The Soviet Union and Eastern Europe 1990. – Washington, 1990. - P.173.

⁸ Цит. за: Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть 1. - М., 1995. - С.31.

⁹ Shoemaker M. W. Op. cit. - P.174.

¹⁰ A Concise History of Slovakia / Edited by Elena Mannova. – Bratislava, 2000. - P.244.

¹¹ Shoemaker M. W. Op. cit. - P.110.

¹² A Concise History of Slovakia / Edited by Elena Mannova. – Bratislava, 2000. – P.245.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibid. – P.246.

¹⁵ Shoemaker M. W. Op. cit. – P.109.

¹⁶ Stredná Európa očami veľmocí // História. Revue o dejinách spoločnosti. – júl -august 2008. – číslo 4. – S.246.

¹⁷ Ibid. – S.54.

¹⁸ Хобсбаум Э. Указ. соч. – С.155.

¹⁹ Bulei I. A Short History of Romania. Second edition. – Bucharest, 1998. – P.121.

²⁰ Shoemaker M. W. Op. cit. - P.133.

²¹ Хобсбаум Э. Указ. соч. – С.126.

²² Shoemaker M. W. Op. cit. – P.90.

²³ Bulei I. Op. cit. - P.119-120.

²⁴ Ibid. – P.120.

²⁵ Shoemaker M. W. Op. cit. - P.163.

²⁶ Боровець І. І. Історичні умови та національні особливості словацького державотворення у 1939 – 1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.07.00.02 „Всесвітня історія”. – Київ, 2009. – С.12.

²⁷ Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М., 2004. – С.508.

Olexandr Sych

The importance of imperial legacy for democracy destiny in the Central-Eastern Europe in the interwar period

The author analyses an impact of imperial legacy on democracy fate of Central-Eastern Europe in the interwar period. An imperial legacy in the states of this region, stipulated by WWI – as the author sees it – was inherited in the result of Austro-Hungarian, German and Russian Empires' collapse. Noteworthy, this phenomenon represented the specific political and legal culture, based on monarchism, government centralism, tough social control, corporativism, clericalism, orientation to social stability and order, negative attitude towards innovations, traditionalism. The author proves imperial legacy to be one of the major reasons, having caused the evolution of their political system from democracy to authoritarian dictatorships in the interwar period.

Key words: *Central-Eastern European countries, imperial legacy, democracy, evolution of political system, authoritarian dictatorships.*

Надійшла до редколегії 10.04.2010 р.